

ВІДОБРАЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ПРАЦІ М.ГРУШЕВСЬКОГО "ХМЕЛЬНИЧЧИНА РОКИ 1650-1657" (ІХ ТОМ "ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ")

"Хмельниччина роки 1650-1657", що складає дві половини ІХ тому "Історії України-Руси" з повним правом може розглядатися як етапна, визначальна праця в науковому доробку М.С.Грушевського. Подібні сентенції випливають не тільки, і не скільки з її великого об'єму (хоча це дійсно найбільший том багатотомного видання). Йдеться, насамперед, про суттєві зміни, які простежуються у методологічних підставах наукового пошуку історика, у його поглядах на природу і розвиток українського історичного процесу. До певної міри, саме цю працю можна вважати досить чітким втіленням основних наукових принципів Грушевського на завершальному, підсумковому етапі його дослідницького шляху. Це був своєрідний науковий заповіт, підсумок всього попереднього наукового досвіду.

У чому виявлялась новація наукової думки патріарха української історіографії? Перш за все, у її інтелектуальному спрямуванні. Тепер, в пореволюційні часи, він був вже далеко не тим ідеологом народницької школи, як раніше. На цю обставину вже неодноразово звертали увагу сучасники і колеги історика. Так О.Оглоблин зазначав: "Його праці останнього Київського періоду, зокрема його "Історія Хмельниччини" в ІХ томі "Історії України-Руси", свідчить про те, що Грушевський сам шукає нових ідейних шляхів і саме в напрямку державницької ідеології, хоч уся його ідейна генеалогія, традиції, виховання й багаторічний досвід тягнуть його назад і, будь-що-будь, тяжать над ним. Це нове в діяльності й ідеології Грушевського й було доказом того, що науково-історична роль самого Грушевського ще не була скінчена" [1, 84].

Подібну еволюцію методології Грушевського сучасні дослідники інтерпретують як поширення ним соціологічних студій на український історичний процес відповідного періоду і перетворення автора "Історії України-Руси" на "історика-соціолога" (О.Пріцак), а його школу умовно називають "історично-соціологічною" (Л.Винар).

Цікаво, що і сам М.С.Грушевський в "Хмельниччині" неодноразово розмежовує "стару традицію", "стару нашу історіографію" і "новішу історіографію" дослідження теми, досить однозначно пов'язуючи себе саме з останнім напрямком.

З'ясувати методологічні новації дослідника можливо лише шляхом безпосереднього історіознавчого аналізу тексту "Хмельниччини". Тут же виявляються такі особливості. Вірний науковій традиції документальної школи, Грушевський будує дослідження доби Хмельниччини на солідних, об'ємних джерельних матеріалах. Власне цей фактологічний матеріал і складає кістяк ІХ тому "Історії України-Руси". Захоплення джерелами

сам М.Грушевський пояснює потребою подолання згаданої вище "старої історіографії": "Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий плян супроти сучасних звісток документального матеріалу, згромадженого в виданнях останніх десятків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників" [2, 5]. Подібний підхід, значною мірою, стимулював активну археографічну діяльність видатного історика, його учнів та колег. Проте, надмірне захоплення наведенням розлогих документів, часом їх довільний переказ, призводив до перевантаження ними тексту "Хмельниччини". На це звертали увагу М.Кордуба та О.Пріцак [3, LXIII]. Грушевський виправдовував цю ситуацію тим, що намагався не схематизувати, не спрощувати штучно новий фактичний матеріал, "щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги – особливо при кінці тому" [2, 6].

Власне в цих зауваженнях, що пробиваються скрізь товщу документалізму і постає образ історика, яким він має бути в уяві Грушевського. Цей образ подекуди персоніфікований в особі автора, подекуди подається в безособовій формі. Але й в останньому випадку за ним чітко вимальовується постава великого історика. Спробуємо через ці авторські коментарі з'ясувати суть нових підходів до методології наукових досліджень метра.

Особливо цінні спостереження щодо науково-дослідних принципів висловлено Грушевським у "Попередньому слові" до IX тому. Тут, з самого початку, автор виділяє сутність свого дослідження. З'ясовується, що вона виявляється у досить чіткій фіксації основних геополітичних змін середини XVII ст., які охопили весь європейський континент. Знаменно, що Україна опинилась у самому центрі тодішніх подій. Враховуючи наукову об'єктивність і високий авторитет дослідника, таке твердження не сприймається як егоцентричний погляд зацікавленого історика, а як досить переконлива констатація дійсної геополітичної реальності. Тим більше у висновках Грушевського відсутні національна обмеженість чи заангажованість. "В фокусі панорами, - акцентує увагу історик, - стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої "під високу руку" московського царя; він переносить центр політичної ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т. д." [2, 6]. Наведена цитата цікава як певна програмна заява щодо потреби висвітлення українського історичного шляху у загальноєвропейському контексті. Цілком слушною видається думка авторів монографії "М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність", щодо методології історичних установ видатного дослідника у 20-ті роки: "М.С.Грушевський розумів, що для показу оригінальності і специфіки історичного процесу на Україні та відокремлення його схеми від історії інших держав, в які Україна входила, слід приділити особливу увагу порівняльно-історичному методу" [4, 166].

Проте, хоча такий підхід і "захоплював" дослідника, хоча він і приділяв значну увагу міжнародним аспектам Хмельниччини, в даному випадку порівняльний аналіз все ж не знайшов можливої практичної реалізації.

Далі, М.Грушевський наголошує на провідній ролі в історії народних мас. На перший погляд перед нами типовий традиційно народницький підхід щодо визначення суті історичного розвитку. Проте у зауваженнях дослідника, а далі і в тексті "Хмельниччини" виявляється декілька принципово нових моментів.

По-перше, історик намагається розділити історичний процес, принаймні, на два складники. Він визнає, що "руховою силою цього великого перевороту була продиктована соціально-економічними умовами боротьба за визволення українських мас, - під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суцільну верству..." Але при цьому зазначає: "Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання цих двох моментів процесу..." [2, 6] (підкреслення моє - В.М.). Відповідно він виділяє окремо політичну діяльність верхівки і становище та роль соціальних низів. Як видно, значення провідної верстви в історичному розвитку М.Грушевським не заперечується. Він лише вважає, що вона і "так довго скупляла на собі увагу" і тому свою мету вбачає у студіюванні менш дослідженої проблематики, "Основним завданням моїм, - проголошує Грушевський, - і мусіло бути дослідження саме ролі їх (тобто соціальних низів - В.М.) у сім великим зламі українського життя, висвітлення впливів цього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомості його значіння" [2, 6].

По-друге, що найбільш інтригуюче, Грушевський не обмежується лише суто соціологізаторською диференціацією історичного процесу. Як окрему ділянку дослідження він виділяє також і розвиток суспільної свідомості. Тобто, по великому рахунку, йдеться про увагу історика до проблем соціальної психології. Він спеціально зазначає, що приділяє такому матеріалу чимало місця, "бо історикові кінець-кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) - а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали." Увагу до масової свідомості дослідник пояснював тим, що історичну роль нижчих верств не можливо зафіксувати в інший спосіб, ніж вивчаючи їх настрої та ставлення до різних подій і ситуацій.

Як показує аналіз тексту "Хмельниччини", Грушевському, значною мірою, вдалося реалізувати свій задум. Кожна історична подія, в міру можливості, розглядається ним шляхом співставлення різних джерел, які в свою чергу відбивають різні, доволі своєрідні, вияви масової свідомості сучасників цих подій. У ряді випадків, наприклад, розглядаючи історію одруження Тимоша Хмельницького з Лупулівною, Грушевський

спеціально наголошував на потребі висвітлення соціально-психологічних чинників. Тут він зазначає: " Я, тим не менше, вважаю потрібним спинитись досить докладно не тільки на фактичних перипетіях сеї історії, але також і на ріжних відбиттях її в свідомості і уяві сучасників" [2, 474].

Масові суспільно-політичні настрої важливі для Грушевського й тому, що дозволяють дослідити процес розвитку національної самосвідомості українців. Ця частина дає певне уявлення про місце етнонаціональної проблематики в науковому пошуку дослідника в цілому, і в студіюванні Хмельниччини зокрема. На думку самого історика: " Се вводить нас у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менш – зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомлення соціальне і політичне, державне і національне." І далі вже конкретніше до переломового значення доби, що досліджувалась. "Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією (підкреслення – М.Г.)" [2, 6-7]. Дослідника приваблювало, що в новому документальному матеріалі, зібраному для написання цього тому, зустрічалися, не такі часті, але яскраві прояви розбудженого національного самопочуття. Як класичний приклад, Грушевський кілька разів наводить заяву сотника Пилипа Уманця (Т.9/1.-С.472;Т.9/2.-С.1508), яка виявляла чітке усвідомлення власної свободи і самостійності. Зрештою у сприйнятті дослідника: "Хмельниччина була все таки великим етапом в поході Українського народу, українських мас до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів" [5, 1508].

Таким чином, можна констатувати присутність у тексті "Хмельниччини" етнонаціональної проблематики, яка дає змогу говорити про особливості трактування Грушевським понять " етнос", "нація", "національний", "етногенез" та їхнє конкретне застосування при розгляді історичних реалій. Впадає у вічі певний схематизм та соціологізація означених понять. Власне національне подається дослідником як необхідний продукт соціального розвитку, на тлі політичних та культурних процесів.

Грушевський також розкриває особливості своєї наукової лабораторії щодо ваги тієї чи іншої тематики в дослідженні доби Хмельниччини. Він зазначає, що в IX т. " Історії України-Руси" свідомо обмежував питання суто воєнної та дипломатичної історії, хоча мав для цього багатий документальний матеріал. Як перспективні і ще мало досліджені виділені такі проблеми: історичні біографії соратників Б.Хмельницького та історія соціально-політичних форм і установ. Відмічається певна увага і до т.зв. "літературної історії Хмельниччини", відбиття історичних подій у фольклорі. В останній ділянці Грушевський демонструє доволі плідний структурно-порівняльний метод дослідження. Цікаво відмітити, що історик прекрасно розумів певну обмеженість власного дослідного поля і добре знав його слабкі місця, і що головне – не соромився у цьому признаватися читачеві. Він писав: "В сім була

трагедія сих державницьких плянів (йдеться про втечу козаків за московський кордон — В.М.), але на жаль на сю тему не знаходимо бажано багатих матеріалів, і тому приходится займатися сучасною високою політикою — для котрої зісталися деякі відомости, тим часом як для фундаментальних процесів, соціальних та економічних, їх раз-у-раз бракує" [5, 1167].

Для характеристики особливостей наукового пошуку М.Грушевського важлива також подана ним періодизація Хмельниччини. В якості критерію для поділу подій визвольної війни, історик обрав політичне життя, а точніше вироблення гетьманським осередком певної державної політики. З огляду на це, в Хмельниччині виділяється три основних періоди (стадії). В перший період від початку повстання до січня 1649 р. політичні домагання провідників виступу обмежувалися "козацько-шляхетськими побажаннями" й "шляхетсько-козацьким монархізмом." Будь-якої позитивної політичної програми в гетьманському оточенні не спостерігалось. Окремо в межах першого періоду Грушевський розглядає весняну та осінню війни 1648 р. Але зроблено це лише з огляду на перебіг воєнних дій.

Другий період Хмельниччина охоплює час від січня 1649 р. до літа 1655р. На думку Грушевського в грудні 1648р. скінчилась козацько-шляхетська програма — minimum і Хмельницький до неї більше не повертався. Натомість "програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького." Але в силу непослідовної політики та величезних втрат реалізація її постійно гальмувалась. Зрештою період з літа 1655 р., після розгрому Польщі Карлом — Густавом, Грушевський вважає переломним у політичному житті. Він пише: "Починається третя стадія Хмельниччини, незвичайно інтерна. У неї широка, краще усвідомлена програма". "Характерно, що заклочна межа власне Хмельниччини віднесена істориком до часу гетьманування І.Виговського. Аргументує це він у такий спосіб: "Але вона не кінчається з смертю Богдана, навпаки треба підчеркнути, що смерть його не робить в сій програмі ніякого перелому, ніяких змін ... Крах, що її спліткав за Виговського, можна було передбачити в повній мірі і за життя Богдана: для неї так само бракувало твердих підстав тоді як і потім" [5, 1491-1495].

Аналізуючи текст "Хмельниччини" звертаєш мимоволі увагу на низку методологічних підходів, які не так часто зустрічаються у більш ранніх працях Грушевського. Іноді це справді несподівані речі, які важко вмістити у позитивістичні парадигми, які сповідував великий історик.

Йдеться, передусім, про використання ним умовного способу при оцінці тих чи інших історичних явищ. Як не дивно, альтернативні версії запропоновані Грушевським саме до найважливіших, вузлових проблем. Тобто тих, які в сучасній історіософії відносять до т.зв. точок біфуркації, від яких можливий багатовекторний шлях розвитку.

Така схема розглядалась у найбільш гострому, найбільш уразливому питанні Хмельниччини — укладанні союзу з Московським царством.

Грушевський припускає "що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна вийшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людности не зневіреної в своїх провідниках і в піднятій ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в сій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції" [2, 760]. Як видно, втрата в часі привела до зміни співвідношення сил, до втрати якості.

Далі, Грушевський вкрай низько поціновує політику Хмельницького і К0 супроти Москви, вважає її незручною та нерозважливою. Натомість, постфактум, пропонується розглянути два, більш вдалих, на думку історика, політичних підходи. "Але тоді, очевидно, одно з двох. Або — супроти такої зрадницької поведінки Москви підчеркнути свою вірність договорам і вимагати поправи чи певної компенсації. Або — санкція: супроти твоєї невірности ми шукаємо собі гарантій на власну руку, беремо собі таких і таких союзників, ставимо собі такі і такі пляни" [5, 1499]. Все це пропонував дослідник, або скоріше політик, як відповідь на сепаратне порозуміння Москви з Польщею. Історична реальність, як було йому відомо, виявилась іншою.

Вправи з альтернативними, або скоріше ймовірними варіантами перебігу історичних подій були продовжені Грушевським і у татарському питанні. Він вважав, що з літа 1654 р. козацьке військо могло "пройти Крим здовж і поперек, винищити всі небезпечні елементи, поставити на чолі розгромленої, приборканої Орди вірних приятелів, в ролі фактичних васалів і підручників, а не протекторів." Тут же подається оцінка політичних наслідків цієї цінної акції: "Як би таке приборкання Криму, визволення невірників, знищення тутешніх невірницьких торгів підняло авторитет гетьмана, престиж Запорізького війська і на Україні і в очах цілого світу — християнського і мусульманського?" [5, 1500].

Застосування умовного способу оцінки історичних реалій простежується у Грушевського щодо епізоду осені 1655 р., коли велися певні українсько-польські переговори. Тут він риторично позначає: "Цікаво було б побачити, якими дорогами переводили б далі сю комбінацію козацькі голови."

Ймовірні варіації перебігу подій, за Грушевським залежали і від життєвої долі визначних історичних осіб. Окремо він зупинявся на ролі І.Золотаренка, ніжинського полковника. "Коли б Золотаренко був живий, мабуть багато пішло б інакше." Умовні побудови історика поширились навіть на геополітичні виміри: "... Коли б сьому сіверському гетьманові судилося пережити запорозького і він не дістав би по нім булави: міг вийти фактичний поділ України не на сьогобічну й тогочісну, як потім вийшло, а на Сіверщину і на Україну властиву, полудневу" [5, 1158].

Зрештою зазначені вище новації з умовним способом були у М.Грушевського нечисленними і не змінювали фундаментальних підвалин його методології, але самі по собі доволі цікаві.

Ще рідше у великого історика зустрічаються ірраціональні, навіть містичні моменти. І то вони стосуються не методологічних принципів, а висвітлення фактичного матеріалу, і нав'язні або джерелами, або працями попередніх дослідників. Досить потужне містичне навантаження виявляється в описі боїв під Берестечком. Тут представлені такі сюжети: "туман, насланий чарами татар на королівське військо", різноманітні чарівниці й чарівні предмети, на кшталт чудернацьких прапорів, раптовий "великий страх", який впав на козацьке військо тощо [2, 284, 286, 297, 300].

Не менше зловісних знаків виявляв погром польського війська під Батогом. Тут і пророцтва, і небезпечні гороскопи, і таємничий голос, що віддавався в скалі під Ладижином і велів остерегти Каліновського, "бо йде сюди той нав'езений п'яниця, що стригтиме йому бороду — небезпечно, аби не обстриг з бородою й голову", і страшні громи, що вдарили пізніше в труну Золотаренка й Тимоша в якості божої кари за батозьку різню [2, 439-440]. Тобто присутній повний набір типово середньовічних містичних атрибутів. Відповідно, Грушевський подає свій досить іронічний коментар, скептично оцінюючи названу вище інформацію, отриману з праць Каховського, Єрлича, Костомарова та Кубалі. Особливо його дивувало захоплення містикою двох останніх, безперечно серйозних істориків.

Позарациональні елементи містяться і в джерелах, які висвітлюють смерть та страшний похорон І.Золотаренка, коли разом з небіжчиком згоріло 430 людей присутніх у церкві [5, 1157]. Причому це сталося в самий день Різдва Христового. Як зазначає М.Грушевський, сучасники в цих трагічних подіях побачили "особливий гнів божий". А вороги козащини не преминули поширити страшні історії аналогічного змісту на поховання Тимоша Хмельницького, а пізніше і на самого старого Гетьмана.

Зрештою, навіть побіжний аналіз дослідної методи великого історика засвідчує чимало новаторських підходів, які з'явилися саме у період 1920-х років. В більшості йдеться про такі зміни методології, які не виходили за межі усталених раніше наукових принципів. Основою лишився послідовний, надзвичайно ретельний, документалізм. Характерно, що Грушевський в своїй праці намагався навести більшість відомих йому джерел з тієї чи іншої проблеми. Документи подавалися в оригіналі (або перекладі наближеному до оригіналу) та переказі в тексті дослідження. Об'ємніші матеріали вміщені в Додатках. По тексту, рівночасно з документами, подані окремі елементи їхньої наукової критики, визначення автентичності, з'ясування ступеня поінформованості авторів, особистої зацікавленості та інших виявів суб'єктивізму. Зазвичай цю оцінку М.Грушевський подавав у вигляді коротких зауважень та окремих ремарок, лише іноді вдаючись до більш розлогої характеристики найважливіших, з його точки зору, джерел.

Відповідно і виклад перебігу історичних подій доби Хмельниччини складається у М.Грушевського з досить вдалого, навіть органічного поєднання джерел. В цьому сенсі, 9-й том був продовженням попередньої

наукової традиції дослідника. Так само було традиційним те, що власне синтезу, узагальнюючим висновком, в тексті відведено досить мало місця. Певною компенсацією є лише "Кілька загальних завважень", в яких міститься доволі об'ємна, виважена синтетична оцінка доби, що досліджувалась, особи самого Б.Хмельницького та української й зарубіжної історіографії щодо них.

"Хмельниччина" також може слугувати непоганою ілюстрацією щодо характеристики історіософських уявлень Грушевського. В цьому контексті домінуючими лишалися його попередні народницькі переконання про пріоритетну роль народної маси в історичному розвоі. Але в зрілий період наукової творчості ці погляди Михайла Сергійовича набувають більш збалансованого вигляду. Відчувається помітне зростання розуміння ваги та значення провідної верстви суспільства, її ролі у скеруванні, насамперед, політичного життя. Власне, одним з основних висновків дослідника було те, що козацька старшина – тодішня українська еліта, виявилась в добу Хмельниччини не на висоті свого соціального покликання, не зуміла вирішити загальнонаціональних завдань, а відповідно й задовольнити потреби народних мас.

Важливо відмітити, що Грушевський був цілком свідомий, що на час написання своєї праці, він мав вже справу з майже повним вичерпанням наративного, оповідального, фактологічного викладу подій. Вже існувала нагальна потреба переходу до студіювання внутрішніх фундаментальних процесів: соціальних, економічних, інституційних тощо. Потребувала серйозного наукового розгляду історія окремих соціальних груп, масової соціальної психології. Зрештою, ще недослідженими були державно-правові аспекти, біографії багатьох історичних діячів тощо. Грушевський в своїй праці лише намітив деякі фундаментальні підходи до вирішення цих наукових проблем. Виходячи з цього, його "Хмельниччину" можна вважати, до певної міри, такою, яка завершила попередній історіографічний період дослідження української історії середини XVII ст. і відкривала шлях до початку нового.

-
1. *Оглоблін О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. - 1996. - №1- 4(128-131).*
 2. *Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. - К., 1996 - Т.9/1.*
 3. *Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. - К., 1991. - Т.1.*
 4. *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасв С.М. М.С.Грушевський і Асадетія: Ідея, змагання, діяльність. - К., 1993.*
 5. *Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1653-1657. - К., 1931. - Т.9/2.*